

FTAXP 15.31.31
ӘОЖ 316.6

<https://doi.org/10.46914/2959-3999-2023-1-1-84-94>

Г.Т. ЫСҚАҚ,*¹

психология магистрі, докторант.

*e-mail: marchin.2@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5623-7598

О.С. САНГИЛБАЕВ,¹

псих.ғ.д., профессор.

e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ТАҢДАУЫ МЕН МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада жасөспірімдердің дау-дамай жағдайында мінез акцентуациясы мен мінез-құлық стратегиясының байланысы зерттеледі. Мінез акцентуациясы, мінез-құлық стратегиясын зерттеу әдісі ретінде К. Леонгардтың «Мінез акцентуациясын анықтау» әдістемесі қолданылады. Бұл әдістеменің көмегімен тұлғаның түрлі типтерін бөлуге болады. Сондай-ақ, К.Томастың «Дау-дамайға жауап беру тәсілдерін бағалау» әдістемесі бар. Осы әдістеменің көмегімен даулы жағдайда респонденттің мінез-құлқының жиі таңдалатын тактикасы, қиын жағдайларда оның қарым-қатынас құру ерекшеліктері анықталады. Тест авторлары қактығыстағы адамның мінез-құлқының бес стратегиясын анықтады: бәсекелестік, ынтымақтастық, ымыраға келу, қашқақтау, бейімделу. Авторлар Е.М. Моросанованың «Мінез-құлықты өзіндік реттеу стилі» сауалнамасын қолданады. Сауалнама бес шкалаға топтастырылған қырық алты тұжырымнан тұрады: жоспарлау, моделдеу, бағдарламалау, нәтижені бағалау, икемділік және дербестік.

Тірек сөздер: жасөспірімдік кезең, жанжал, мінез-құлық акцентуациясы, мінез-құлық стратегиясы.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі. Мінез акцентуация мәселесін әлем ғалымдары ұзақ жылдар бойы зерттеп келеді. Бұл тақырыпқа деген қызығушылық адамдар арасындағы жеке айырмашылықтардың және осы айырмашылықтардың олардың қарым-қатынасына әсерімен байланысты.

Зерттеу жүргізудегі нысан-жасөспірімдердің мінез акцентуациясы

Зерттеудің пәні: жасөспірімдердің мінез акцентуациясының дау-дамай жағдайдағы мінез-құлық стратегиясына әсері.

Зерттеу болжамы: мінез акцентуациясы жасөспірімдердің дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясын қалыптастырудың алғышарты болып табылады.

Зерттеу мақсатына, объектісіне, пәні мен болжамына сәйкес келесі міндеттер анықталды:

1. Мінез акцентуациясы және типологиясы ұғымдарын теориялық тұрғыдан негіздеу.
2. Дау-дамайдағы мінез-құлыққа жеке тұлғалық психологиялық ерекшеліктердің әсерін зерттеу.
3. Жасөспірімдердің мінез акцентуациясының дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясына әсерін эмпирикалық зерттеу.
4. Зерттеу нәтижелерін өңдеу, жасөспірімдердің мінез-құлқының дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясына әсері туралы қорытынды жасау.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың мақсаты барлық қол жетімді дереккөздерден тиісті әдебиеттерді іздеу арқылы мінез-құлықтың, мінез-құлық стратегияларының аспектілерін талдау болды, шетелдік

басылымдарда жарық көрген мақалалар қаралды. Қазақстандық және халықаралық дерек-көздерге бір жүйелі шолу жүргізілді.

Жасөспірімдердің мінез акцентуациясы мен дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегияларын диагностикалау үшін келесі әдістемелер қолданылды.

1) К. Леонгардтың «Мінез акцентуациясын анықтау» әдістемесі. Диагностикадан өткізу процедурасы: сыналушыға 80 сұрақтан тұратын сауалнама ұсынылады. Келесі нұсқау беріледі: «Сіздің мінезіңізге қатысты тұжырымдар беріледі. Егер сіз тұжырыммен келіссеңіз, соның қасына «+» қойыңыз, ал егер келіспесеңіз «-» қойыңыз. Сұрақтарға көп ойланудың қажеті жоқ, дұрыс немесе дұрыс емес деген жауаптар жоқ».

2) К. Томастың «Конфликтке жауап беру тәсілдерін бағалау» әдістемесі. К. Томас конфликтіні реттеудің келесі тәсілдерін бөледі: басқаның қызығушылықтарына зиян келтіріп, өз қызығушылықтарын қанағаттандыруға ұмтылу ретінде бәсекелестік; бәсекелестікке қарама-қарсы, яғни басқа үшін өз қызығушылықтарын құрбан етуді білдіретін бейімделу; компромисс; қашу, оған кооперацияға ұмтылысының болмауы мен өзінің мақсаттарына жетуге тенденциясының болмауы тән; бірлесу, яғни қатысушылар олардың екі жақты қызығушылықтары толық қанағаттандыратын келісімге келеді [1].

3) Е.М. Моросанованың «Мінез-құлықты өзіндік реттеу стилі» сауалнамасы. Әдістеме сауалнама шкалаларының алты көрсеткішті (Ж, М, Б, Нб, И, Д), сондай ақ өз-өзін реттеудің қалыптасуының жалпы деңгейіне мінездеме беретін соммалық көрсеткішті (Жд) өлшеуге мүмкіндік береді. Кез келген шкаланың құрылымына 9 тұжырымдама кіреді. Сауалнаманың құрылымы мынада, кейбір тұжырымдар бірден екі шкаланың құрамына кіреді, өйткені оларды реттеуші процеске де, реттеу қасиеттерінің де сипаттамаларына жатқызуға болады [2].

Бұл сұрақтар өзара әрекеттесудің әртүрлі жағдайларында мінез-құлық стратегиясын таңдау мәселесінің маңыздылығын анықтайды. Сонымен қатар, қақтығыстардың алдын алу және жалпы адамдарды тиімді басқару үшін мінез-құлықтың негізгі түрлерінің ерекшеліктерін, олардың артықшылықтары мен шектеулерін білу маңызды.

Әдебиетке шолу

К. Леонгард, А.Е. Личко, П.Б. Ганнушкин, В.И. Моросанова және т.б. сияқты мамандар мінез-құлықтың ерекшеліктері туралы түсінік пен типологияны зерттеді.

Дау дамай әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде, оның мәні, құрылымы мен типологиясы А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов, Н.В. Гришина, В. П. Ратников, Н.И. Леонов, Е.А. Родионова және т. б. еңбектерінде зерттелді.

Қазақстандық ғалымдарға талқалатын болсақ дәл осы мәселе жайында болмаса да көбінесе қазіргі кезде осындай мінез –құлық стратегиясына қатысты немесе жасөспірімдердің девиантты мінез-құлық мәселесімен айналысып жүрген ұстаз-ғалым А.Т. Ақажанованы айтса болады. Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлық психологиясының болмысын, негізгі теориялық-әдістемелік қағидаларды, ауытқушы мінез-құлық түрлерінің жіктелімі, жас және тұлғалық ерекшеліктер, асоциалды және қоғам тәртібіне қарсы топтардың құрылу тетіктері, психологиялық-педагогикалық превенция және интервенция әдістерін ашып көрсеткен оқу құралдары бар. Сонымен қатар біздің дипломдық жұмыс барысында біздің тақырыбымызға сәйкес келетін яғни адамның мінез-құлық стратегиясы ол көп жағдайда дау дамай жағдайында көрініс беретін болғандықтан дау дамайлар психологиясымен айналысатын Ауталипова Ұлдар Ибрашевнаны атуға болады. Дау дамайлар психологиясы оқу құралында жалпы адамның мінез-құлық стратегиясына тұлғалық ерекшеліктердің әсерін зерттеп көрсеткен.

Әрбір адам басқа адамдардың өзіндік даралық өзгешелігімен ерекшеленеді. Бұл орайда адамдар мінез ерекшеліктеріне орай ажыратылады. Мінез-әрбір адамның жеке басына тән өзіндік психологиялық қасиеттер мен ерекшеліктердің жиынтығы. Мінездің қасиеттері мен ерекшеліктері әркімде әрқилы жағдайда байқалып, адамның сол жағдайларға қатынасын білдіреді. Мінез ерекшеліктері – адамның даралық өзіндік психикалық қасиеттері. Адам мінезінің көріністері әрбір жеке жағдайда, оның оқиғаларға қатысуынан аңғарылады. Адамның іс-әрекет сапасы сол іске деген қатынасымен қатар ерік – жігеріне, көңіл-күйіне, зейініне, ақыл ойына да байланысты болады. Соның нәтижесінде адамның әр алуан психикалық процестері оның

іс-әрекет түрлеріне ықпал етіп, адамның ақыл-ойын, көңіл-күйін, эмоциясын, ерік жігер қасиеттерінің ерекшеліктерін айқын аңғартады [3].

Мінез өзгермейтін мінез-құлық стереотипі болып табылады. Тұлғаның даму бағытына сәйкес жеке, яғни жетекші жеке қасиеттер мен жалпы, қайталама белгілерді ажыратуға болады. Айта кету керек, әр түрлі жағдайларда адам өзіне тән емес белгілерді көрсете алады. Бұл әсіресе төтенше жағдайларға қатысты [4].

Әдебиеттерді талдау кейіпкерлердің қасиеттері арасында жалпы (ғаламдық) және жеке бөлуге мүмкіндік берді. Жаһандық мінез-құлық қасиеттері мінез-құлық көріністерінің үлкен саласына әсер етеді. Сонымен, А. Г. Шмелев [5], Н.Д. Левитов [6], В.Г. Норакидзе [7], А.Г. Ковалев, В.Н. Мясищев [8] бес әмбебап сипаттамалық белгілерді негіздейді: өзіне деген сенімділік-шешілмеу; ынтымақтастық, ізгілік-дұшпандық; мағыналық-импульсивтілік; эмоционалды тұрақтылық-мазасыздық; психикалық ұтқырлық- қатаңдық.

Психологияда «мінез белгілері» ұғымымен бірге «кейіпкердің ерекшеліктері», «кейіпкердің екпіні» ұғымы да бар. «Акцентуация» терминін алғаш рет неміс психиатры және психологы Карл Леонгард қолданған. Ғалымдар жеке тұлғаның акцентуация түрлерінің ең танымал классификациясын анықтады және негіздеді [9].

Негізгі ережелер

Мінез-құлық стратегиялары.

Адамның мінез-құқымен байланысты проблемалар дәстүрлі түрде мінез-құлық тұжырымдамасы аясында қарастырылады. Мұндай тәсіл мінез-құлық реакциялары бейсаналық түрде, рефлекторлық деңгейде жүзеге асырылады деп болжайды. Бұл жағдайда адам белгілі бір мінез-құлық бағдарламаларын-жауаптың стереотиптік нысандарын жүзеге асырады. Бұл мінез-құлық инстинкттер мен рефлекстерге байланысты психикалық белсенділіктің төмен деңгейіне байланысты.

Сонымен қатар, адамның мінез-құқы сананың жоғары функцияларын қамтитын жоғары психикалық белсенділікпен байланысты процестерді көрсете алады. Жеке адамныңына байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Мұндай мағыналы мінез-құлық стратегиялары стратегиялардың сипатына ие болады.

Адам өзінің сипаты мен дүниетанымымен байланысты белгілі бір қағидаларды сақтай отырып, белгілі бір әрекеттерді жасай алады. Мінез-құлықтың ұқсас принциптері келесідей өмірлік стратегиялар. Өмірлік стратегиялар, қазіргі жағдайға жауап беру тәсілі ретінде, жалпы жағдайда екі түрге бөлінуі мүмкін: табысты (барабар) және сәтсіз (жеткіліксіз). Өз кезегінде, тиісті стратегиялар осы сәттің жағдайына сәйкес келуі мүмкін, бірақ сонымен бірге адамның ұзақ мерзімді мүдделеріне қайшы келеді.

Жасөспірімдердің мінез-құлық стратегиясын таңдау ерекшеліктері.

Жасөспірім-бұл 10 жастан 17 жасқа дейінгі кезең, ол өсу, жыныстық жетілу және балалық шақтан ересек өмірге ауысумен байланысты. Дене мен психикадағы өзгерістер, басымдықтар мен өмірлік құндылықтардың өзгеруі жасөспірімнің өзіне де, оның ата-анасына да қиындық тудырады. Барлық ұлдар мен қыздар жасөспірімнің ерекшеліктеріне тап болады (қыздарда бұл кезең 1-2 жыл бұрын басталады). Жеке ерекшеліктер мен білімге байланысты өтпелі жас салыстырмалы түрде тегіс болуы мүмкін немесе көптеген қақтығыстармен бірге жүруі мүмкін. Жасөспірім дағдарысы-жасөспірімнің жеке басын қалыптастыру және тәуелсіздік үшін күрес процесінде туындайтын қиындықтар мен қақтығыстар. Дағдарыс баланың отбасында немесе ұжымда бұзылған кезде пайда болады және ол өз тәуелсіздігін жеңіп, топтағы мәртебе үшін күресуге мәжбүр. Егер сіз және сіздің балаңыз келіссөздер мен ымыраға келуді білсе, «қиын жастағы» дағдарысты болдырмауға болады. Баламен сенімді қарым-қатынас орнату, оның іс-әрекеті үшін жауапкершілікті тәрбиелеу, жасөспірім басталғанға дейін ересек мінез-құлық тәсілдерін үйрету ұсынылады. Бірақ екі жақтың қалауы бойынша кез-келген жаста байланыс орнатуға болады. Ол үшін ата-аналар үлкен балаға құрмет көрсетуі керек, жеңілдіктер жасауға дайын болуы керек, бірақ оған өтуге тыйым салынған шекараларды қатаң қорғауы керек. «Ересек» сезімінің пайда болуы. Жасөспірімде болатын физикалық және психикалық өзгерістер «ересек» сезімін қалыптастырады. Бұл жана қажеттіліктердің пайда болуына негіз береді.

Негативизм немесе қыңырлық. Жасөспірім ата-аналардың өтініштері мен талаптарын елемейді немесе керісінше жасайды. Ол үшін мұндай демонстрациялық мінез-құлық өзін-өзі растау тәсілі болып табылады.

Дербестілікке ұмытылу. Бұл өсіп келе жатқан баланы жетелейтін негізгі мотив. Ата-анадан бөліну-бұл дұрыс және уақытылы дамып келе жатқанының белгісі. Ата-аналармен қарым-қатынаста жасөспірім күн сайын рұқсат етілген нәрсенің шегін сезінеді.

Өз құқықтарын қорғау. Бұл жасөспірім ерекшелігі-алдыңғының жалғасы. Өсіп келе жатқан бала өсуге байланысты өзгерістерді сезінеді. Бұл оны ересектерге қол жетімді артықшылықтарды пайдалану уақыты келді деп болжайды.

Гормоналды өзгерістер. Жыныстық гормондар мен өсу гормонының деңгейінің күрт жоғарылауы тітіркенуге, шамадан тыс эмоционалдылыққа, бас ауруына, қысымның секіруіне, айналуы мен терлеудің жоғарылауына әкеледі.

Құрдастарымен қарым-қатынас жасауға ұмтылу. Осы кезеңдегі достар мен таныстар ең маңызды адамдарға айналады, олардың мінез-құлқы мен мінез-құлқы стандарт ретінде қабылданады. Адамдардың маңызды қоғамдастығы әдетте референттік топ деп аталады. Топтағы мәртебе мен Құрмет-бұл жасөспірім жасайтын барлық нәрсенің басты мақсаты. Бұл өзгерістер бір қарағанда жаман емес-осылайша өсіп келе жатқан бала қоғамның бір бөлігіне айналады.

Қарама қарсы жыныс өкіліне деген тартылыс. Ұнату, ғашықтық және қарама қарсы жыныс өкіліне деген қызығушылық өтпелі кезеңге тән. Жасөспірімдер ер немесе әйелдің әлеуметтік рөлін игереді, қарым-қатынас орнатуды үйренеді.

Өзін іздеу және өз мүмкіндіктерін сынау. Жасөспірімдер оқиды, олар қабілетті де бар. Осы себепті олар жиі тәуекелге барады, құрдастарымен және ересектермен әдепсіз әрекет етеді.

Жеке тұлғасына назар аудару-бұл рефлексия. Жасөспірім эмоциясы мен мінез-құлқын, моральдық қасиеттерін, оқиғаларға және басқа адамдарға реакциясын талдайды. Осы бақылаулардың негізінде ол өзі туралы пікір қалыптастырады және тәрбие, кітаптар, фильмдер негізінде қалыптасқан өзінің «идеалымен» салыстырады. Егер ол идеалға байланысты қасиеттерді тапса, онда бұл оның өзін-өзі бағалауын арттырады.

Өз келбетіне қатты көңіл бөлу. Жасөспірімдер сәнді киімге, макияжға және шашқа үлкен мән береді. Олар әрқашан денелеріндегі кемшіліктерді көреді: «менің мұрным және қалың аяқтарым бар», «мен өте арықпын». Жасөспірімдер ортасында адамды сыртқы келбеті бойынша бағалау әдетке айналған. Сондықтан, өсіп келе жатқан бала құрдастарының оны қабылдайтынына және топта ол туралы қандай пікір қалыптасатынына байланысты екенін түсінеді [10].

Адамның мінез-құлық стратегиясын қалыптастыру мәселесінде көптеген зерттеушілер адамның алдына қойылған міндеттерді тиімді шешу үшін қолданатын мінез – құлықтың тұрақты формаларын құру тетіктері саласындағы білімнің маңыздылығын атап өтеді. Ең алдымен, «стратегия» ұғымын анықтау қажет. Стратегия – бұл дұрыс және алыс болжамдарға негізделген жоспарлау, көшбасшылық өнері [11].

Белгілі бір стратегияны таңдау көптеген факторларға байланысты: қолданыстағы әлеуметтік жағдайлардан (отбасы, қоғам, мораль, нормалар) жеке, әлеуметтік-психологиялық және психикалық жеке қасиеттерге (жыныс, физикалық – динамикалық қасиеттер, жалпы қабілеттер және т.б.). Сонымен қатар, белгілі бір әрекеттерді көптеген басқа әрекеттерден ерекшелеу нәтижесінде қалыптасқан мінез-құлық стратегиясы тұрақты жеке сипаттамаларға-оның бағалық бағдарларына және ұйымның әлеуетіне негізделген адамның жеке таңдауы екенін ұмытпаған жөн. Стратегияның құрамына белгілі бір дамыған физикалық әрекеттермен қатар ақпаратты өңдеудің, объектілерді бағалаудың және мінез – құлықты реттеудің күрделі әдістері де кіреді.

«Мінез акцентуациясы» терминін ғылымға неміс психиатры Карл Леонгард 1968 жылы енгізген. К. Леонгард мінез акцентуациясы адамның жеке басының шамадан тыс күшейтілген қасиеті деп түсінді. Леонгардтың мінез акцентуация теориясы мінез акцентуациясының типологиясын жасаған кеңестік психиатр А.Е. Личконың арқасында пайда болды.

Акцентуация-кейбір мінез-құлық белгілерінің ерекше көрінісі. Яғни, қарқындылығының нәтижесінде нормадан асып кеткен, бірақ әлі патология деңгейіне жетпеген мінез-құлық белгілері. Акцентуация, әдетте, жасөспірімдерде көрінеді және олар есейген сайын тұрақтылыққа ие болады. Балалық шақта акцентуацияға бейімділік туралы ғана айтылуы мүмкін. Акцентуацияның әр түрінде тек сол типке тән «әлсіз жерлері» бар. А.Е. Личко, П.Б. Ганнушкиннің психопатиялық классификациясы негізінде жасаған мінез акцентуацияларының жіктелуі ең

танымал болды. Классификацияға сәйкес А.Е. Личко мінез акцентуациясының келесі түрлерін ажыратады: гипертимдік, шизоидтық, қатаң, сезімтал, педантик, астеноневротикалық, циклотимді, истероидтық, тұрақсыз, дистимиялық, аффективті-жоғары [12].

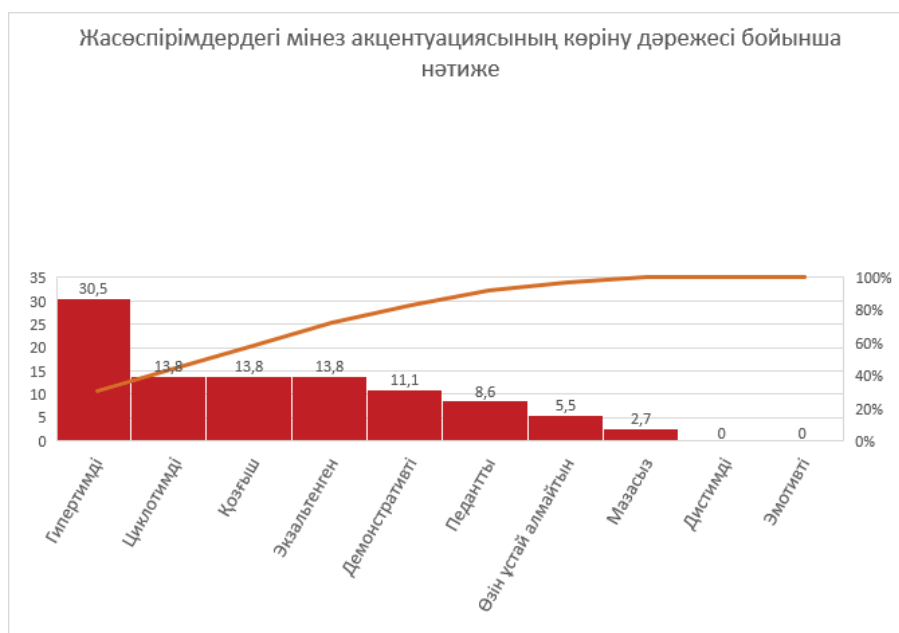
Қалыпты мінездің шеткі варианттарын акцентуацияланған мінез деп айтады. Орта өлшемнен акцентуацияның ауытқуы (психопатия сияқты емес, күшті деңгейі) кейбір мәселелер мен қиындықтарды көрінеді. Мінез акцентуациясы-бұл мінездің кейбір қасиеттерінің шамадан тыс ауырлығы немесе айқын көрініс беруі. Яғни, қарқындылығына байланысты нормадан асып кеткен, бірақ әлі ауытқу деңгейіне жетпеген мінез-құлық белгілері. Акцентуация, әдетте, жасөспірім кезінде пайда болады және олар есейген сайын тегістеледі.

Нәтижелер және талдау

Дау-дамайлы мінез-құлықты өзгерту үшін жасөспірімдердің мінез акцентуациясы сияқты тұлғалық ерекшеліктерін түзету арқылы қалыптастыруға болады. Осыған орай дау-дамай жағдайында мінез-құлық стратегиясын таңдауға мінез акцентуациясының әсерін эмпирикалық зерттеу қажет.

Зерттелініп отырған жасөспірімдерде ең жоғары көрсеткіштер «гипертимия» шкаласы бойынша анықталды. Оқушылар жоғары көңіл-күй фонымен, шамадан тыс ұтқырлықпен, жамандықпен, әдепсіз әрекеттерге бейімділікпен сипатталады, қатаң тәртіпке бағынғысы келмейді. «Циклотимді» шкаласы бойынша жоғарғы көрсеткіштер гипертимдік және дистимдік фазалардың жылдам ауысуын көрсетеді. Белсенділік пен көңілді кезеңнен кейін олар көңілсіздікке, депрессиялық бастан кешулерге, апатияға, әрекетсіздікке көшуі мүмкін. Осы таңдау тобындағы ең төменгі мәндегі шкала «эмотивті» және «дистимді» акцентуация. Яғни осы зерттелініп отырған жасөспірімдерге адамгершілік, басқа адамдарға деген жанашырлық, сезім мен эмоционалдылық тән емес.

1) Леонгард әдістемесі бойынша мінез акцентуациясын зерттеуден алынған нәтижесін төмендегі суреттен көруге болады.

Сурет 1 – Мінез акцентуациясының таралу жиілігінің гистограммасы

1-суреттегі нәтижелерден көріп тұрғанымыздай, жасөспірімдердің көпшілігінде гипертимді мінез акцентуациясы басым (30,5%). Бұл сынаушыларға жоғарғы қарым-қатынасшылдық, әңгімешілдік, айқын жестикуляция, дамыған мимика және пантомимика тән. Олар көбінесе таңдалған әңгіме тақырыбынан кенеттен ауытқып кетеді. Өздерінің кәсіби және тұрмыстық міндеттеріне немқұрайлы қараудың салдарынан айналасындағы адамдармен кездейсоқ конфликтілі жағдайлар пайда болады.

Таралуы бойынша келесі кезекте тұрған мінез акцентуациясы циклотимді, қозғыш және экзальтенген типтер (олардың әрқайсысы 13,8% құрайды). Циклотимді мінез акцентуациясындағы жасөспірімдерге жоғарғы ашуланшақтық және ешқандай әрекет еткісі келмейді, үйде жалғыз қалғанды ұнатады. Бұл жасөспірімдер тіпті мәнсіз қиындықтарды ауыр бастан өткізеді, сырттан айтылған сындарға ашумен жауап береді. Көңіл күйі жиі құбылып тұрады, шамамен бір бірнеше апталық кезеңмен жанданған күйден жаман күйге ауысып тұрады. Осы жасөспірімдердің әдеттері бір мезеттік күймен қамтылған.

13,8% жасөспірімдер қозғыш мінез акцентуациясымен ерекшеленеді. Олар қоршаған ортаға бейделушілігі төмен, тілдік және тілдік емес реакциялары тежелген. Үнемі өздері бастаған конфликтілі жағдайда мылжың және көңілсіз, дөрекілікке бейім, ұятсыз, цинизмді көрсетеді. Эмоционалды қозған күйде олар жиі тез ашуланады, көңілі толмаушылықты көрсетеді, ызашыл, өзінің мінез-құлқын бақылауға алуда қиындықтарды сезінеді.

13,8% жасөспірімдерге экзальтенген мінез акцентуациясы тән. Оларға көпшілдік, сөзшіл, сүйіспеншілік тән. Бұл жасөспірімдер жиі көп сөйлейді, бірақ жағдайды тікелей соқтығысу деңгейіне жеткізбейді. Конфликтіде олар белсенді және белсенді емес рөлдерде көрінеді. Сонымен қатар, экзальтенген жасөспірімдер достары мен жақындарына тәуелді және ұқыпты. Олар қайырымдылы, жанын қиюға дайын, үлкен жанашырлық танытады, талғаммен, эмоциялар мен сезімдердің бай болуымен және шындығымен ерекшеленеді. Теріс қасиеттері: дүрбелеңге бейімділік, жедел көңіл-күйге бейімділік.

Жасөспірімдердің 11,1%-ында мінездің демонстративті акцентуациясы басым. Бұл сыналұшылар басқалармен байланыс орнатудың қарапайымдылығымен, көшбасшы болуға, басқаруға, басқа адамдардан мақтау естуге деген ұмтылысымен сипатталады. Демонстративті типтегі жасөспірімдердің қарым-қатынас жасау үшін қолайлы келесі қасиеттері бар: сыпайылық, шеберлік, басқаларды өзіне тарта білу, ойлау мен іс-әрекеттің бірегейлігі. Бұл жасөспірімдердің жағымсыз қасиеттері-бұл өзімшілдік, қыңырлық, мақтаншақтық, әрекеттен қашу.

Жасөспірімдердің 8,3%-ы педантты типтегі мінез акцентуациясы тән. Оқу іс-әрекеті процесінде олар өзін формалистер сияқты ұстайды, айналасындағыларға көптеген формалистік сұраныстар қояды. Отбасылық ортада бұл жасөспірімдер үнемі тазалықты талап етіп. Олардың жағымды ерекшеліктері-еңбекқорлық, ұқыптылық, тиянақтылық, іс-әрекеттегі сенімділік және клофликтілі жағдайларды тудыратын жағымсыз ерекшеліктері-формальдылық, мылжындық, күңкілшіл.

1 жасөспірімге (2,7%) мазасыз акцентуация анықталды. Оған төмен коммуникативтілік, шешімсіздік, өзіне деген сенімсіздік, депрессиялық көңіл-күй тән. Ол, әдетте айналасындағы адамдармен ешқашан жанжалды қатынастарға түспейді, олардың пассивті жағы болып қалады, жанжалды жағдайларда көмек пен өзара қолдауды алуға ұмтылады. Ол көбінесе келесі жағымды қасиеттермен сипатталады: қайырымдылық, өзін-өзі сынау, еңбексүйгіштік. Өзінің сенімсіздігіне байланысты ол көбінесе сыныптастарының әзіл-қалжыңына айналатын «әзілдің нысаны» рөлін атқарады.

2) Жасөспірімдердің конфликтідегі мінез-құлық стратегиясын зерттеу үшін К. Томастың «Конфликтке жауап беру тәсілдерін бағалау» әдістемесі жүргізілді.

Кесте 1 – Жасөспірімдердің дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегияларының нәтижесі

Дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиялары	Сыналушылардың саны	%
Ынтымақтастық	3	8
Компромисс	1	3
Бейімделу	8	22
Бәсекелестік	21	50
Қашу	7	17

Алынған нәтижелер бойынша жасөспірімдер конфликтіде бәсекелестік стратегиясын жиі қолданады. Яғни үнемі басқа өзінің құрбы құрдастарымен кез келген іс-әрекетте бақталастықта болады. Көшбасшы болуға ұмтылады. Өзгелермен бірлесіп жұмыс істеуге, достасуға жол бермейді.

1-кестенің нәтижелерінен көріп отырғанымыздай, зерттелетін жасөспірімдердің конфликтідегі мінез-құлықтың әлеуметтік қолайлы түрлеріне бағдарлар жоқ: тек үш сыналушы (8%) ынтымақтастыққа бағытталған. Олар көзқарастардағы айырмашылықтардың бар екенін түсінеді, қақтығыстың себептерін түсінуге және барлық тараптар үшін қолайлы әрекет ету жолын таңдауға тырысады. Ынтымақтастық стратегиясын таңдаған респонденттер басқаларға зиян келтірместен жеке мақсатқа жетуге бейім, керісінше конфликтілі жағдайды шешудің оңтайлы әдісін іздейді. Олардың пікірінше, эмоционалды жағдайды онымен әр түрлі көзқарасы бар адаммен тікелей сөйлесу арқылы ғана өзгертуге болады. Мінез-құлықтың осы стратегиясында конфликтіні жан-жақты талдап және шешуге болады, ол үшін тұлғалық кемелділік және қоршаған ортамен әрекет ете алу ептілігі қажет.

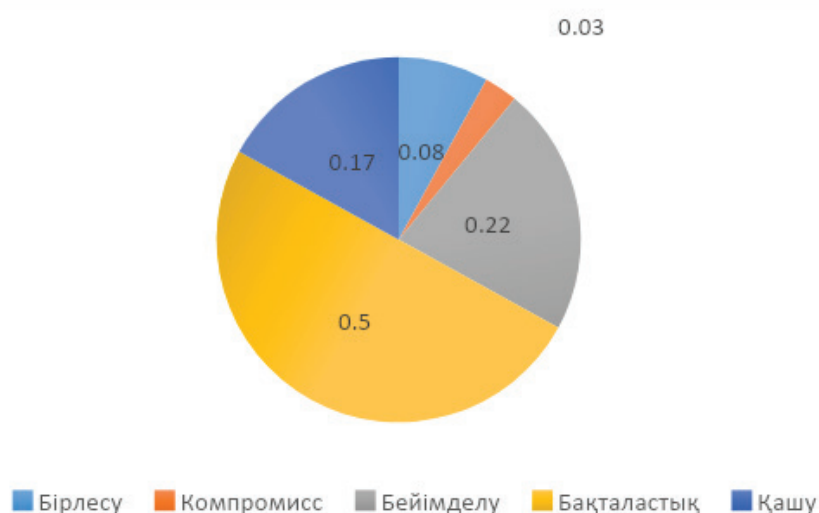
Компромисс конфликтілі жағдайындағы мінез-құлық стратегиясы бір жасөспірімге тән (2,7%). Бұл жасөспірім қарсыластың көзқарасын қабылдайды, бірақ белгілі бір дәрежеде ғана. Ол ымыраға келуге қабілетті, қақтығыс жағдайынан тез шығуға тырысады, сондай ақ екі тарапты да қанағаттандыруға тырысады.

Конфликт жағдайындағы жасөспірімдердің ең көп саны бәсекелестік стратегиясын таңдаған – 50% (21 адам). Бұл жасөспірімдерде кез-келген жағдайда өз көзқарасын қабылдатуға мәжбүрлеу әрекеттері басым. Олар басқалардың пікіріне мүлдем қызығушылық танытпайды. Конфликт жағдайында олар агрессивті әрекет етеді және басқаларға әсер ету үшін әдетте мәжбүрлеу тәсілі арқылы билікті пайдаланады. Сондақ ақ конфликтіде жасөспірімдер қарсыластың бастамасын басуға тырысады, тек өзінің көзқарасын ұсынып, алға тартады. Осыдан серіктеске қысым жасау, екінші тараптың мүдделерін елемей, өз мүдделерін белгілеу ниеті туындайды.

Бейімделу стратегиясы 8 жасөспірімге тән (22%). Бұл жасөспірімдер конфликтіде өз позицияларынан мәжбүрлі немесе ерікті түрде бас тарта отырып, қарсыласының позициясына көнеді. Күресуден бас тартып, олар қарсыласына мойынсұнуға бейім, өз мүдделерінен толық немесе ішінара бас тартады және оның басым негізгі рөліне келіседі.

6 жасөспірім (17%) конфликтілі жағдайлардан қашуға бейім. Бұл жасөспірімдер конфликтілі жағдайды шешуге уақыт пен күш жұмсағысы келмейді.

Жасөспірімдердің конфликтідегі мінез-құлық стратегиясын зерттеу нәтижесін диаграмма түрінде көрсетуге болады.

Сурет 2 – Жасөспірімдердің дау-дамай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясының таралу жиілігі

Жасөспірімдердің мінез акцентуациясының конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиясына әсері бар немесе жоқ екендігін, яғни корреляциялық байланыс бар екендігін анықтау үшін rs-Спирмен рангтік корреляция коэффициенті қолданылды. Алынған нәтижелер төменде кесте түрінде ұсынылып отыр.

Кесте 3 – Мінез акцентуациясы мен конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиясы айнымалылары үшін Спирмен критеріі бойынша алынған эмпирикалық мәндер

Мінез акцентуациясының типтері	Конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиялары				
	Бақталастық	Ынтымақтастық	Компромис	Қашу	Бейімделу
Гипертимді	,699**				
Педантты				,319*	
Экзальтенген				,465**	
Демонстративті	,516**			,378**	
Қозғыш	,412*				
Өзін ұстай алмайтын	,319*				
Мазасыз			,402**		
Эмотивті					
Дистимді					
Циклотимді					,345*

Кестеде мінез акцентуациясы мен конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиясы айнымалыларының таралу жиілігі бойынша корреляциялық байланыс көрсетілген. Критикалық мән $T_{кр}$: 0,312 – 0,413 ($p \leq 0.05$ – $p \leq 0,01$). Кестеден көріп тұрғанымыздай конфликтідегі мінез-құлық стратегиясы мен акцентуация типтерінің таралу жиілігі кездейсоқ емес. Демонстративті акцентуация типіндегі жасөспірімдердің бақталастық мінез-құлық стратегиясын таңдауға бейім ($r = 0,561$; $p < 0,01$). Бақталастықты сонымен қатар гипертимді ($r = 0,699$; $p < 0,01$), өзін-өзі ұстай алмайтын ($r = 0,319$; $p < 0,05$) және қозғыш ($r = 0,412$; $p < 0,05$) акцентуация типтері де таңдаған. Демек бұл жасөспірімдер конфликтілі жағдайда өз дегеніне жеткісі келеді, ешкімге жол бермейді, бақталастық танытаы. Қашу мінез-құлық стратегиясын демонстративті ($r = 0,378$; $p < 0,05$), педантты ($r = 0,319$; $p < 0,05$), циклотимді ($r = 0,345$; $p < 0,05$) және экзальтенген ($r = 0,465$; $p < 0,01$) түрлі мінез акцентуациясындағы жасөспірімдер таңдаған. Бұл жасөспірімдер конфликтіге түскісі келмейді. Бейімделу стратегиясын көпшілігінде циклотимді ($r = 0,345$; $p < 0,01$) типтегі жасөспірімдерде кездеседі. Алынған нәтижелерді төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 4 – Конфликтідегі мінез-құлық стратегиялары мен өзін-өзі реттеудің стильдік ерекшеліктері айнымалылары үшін Спирмен критеріі бойынша алынған эмпирикалық мәндер

Конфликтідегі мінез-құлық стратегиялары	Эмпирикалық мән	Мәнділік деңгейі
Бақталастық	-0.049	Мәнсіз
Ынтымақтастық	0.39	0.05
Компромисс	0.37	0.05
Қашу	0.005	Мәнсіз
Бейімделу	0.156	Мәнсіз

Өзін-өзі реттеу мінез-құлықның жалпы деңгейі мен конфликтілі жағдайдағы мінез-құлық стратегиялары бойынша ынтымақтастық ($r = 0,39$; $p < 0,05$) және компромис ($r = 0,37$; $p < 0,05$)

шкалалары арасында корреляциялық байланыс бар екендігі анықталды. Ынтымақтастық пен компромис арқылы конфликтілі жағдайларды шешу жолдарын таңдаған жасөспірімдер өзін-өзі реттеудің жоғары көрсеткіштерімен ерекшеленеді, яғни олар эмоционалды жағдайды басқара алады және жағдайды болжаудың жоғары көрсеткіштеріне ие. Қалған басталастық, қашу және бейімделу конфликтіден шығу мінез-құлық стратегиялары мен өзін-өзі реттеу мінез-құлық арасында корреляциялық байланыс жоқ. Бұл дегеніміз басталастық, қашу және бейімделу конфликтіден шығу мінез-құлық стратегияларын ұстанатын жасөспірімдерде қиын мәселелі жағдайларда өздерінің мінез-құлықын және іс-әрекетін бақылауға алу дәрежесі төмен.

Зерттеу нәтижелерін математикалық өңдеу барысында мынандай түйін жасауға болады:

Біздің зерттеу нәтижелеріміз жасөспірімдерде көпшілігінде гипертимді, қозғыш, циклотимді және экзальтенген мінез акцентуациясы анықталды. Дистимді және эмотивті типтегі акцентуация анықталған жоқ.

Дау-дамай жағдайында жасөспірімдер көп жағдайда бақталастық, бейімделу және қашу стратегиясын таңдауға бейім болса, ал ынтымақтастық және компромис стратегиясын аз таңдайды.

Зерттеу нәтижелері конфликтілі жағдайда жасөспірімдердің мінез-құлық стратегиясы мен мінез акцентуациясының типі арасында байланыстың бар екендігін көрсетті. Дау-дамайда жасөспірімдер көпшілігінде бақталастық стратегиясын таңдайды, олардың ішінде гипертимді, қозғыш, демонстративті және өзін-өзі ұстай алмайтын акцентуация типтері доминантты. Ынтымақтастық пен компромис стратегиясын жасөспірімдер сирек таңдайды. Көбінесе бұл жасөспірімдерге мазасыз және экзальтенген мінез акцентуациясы тән. Экзальтенген жасөспірімдер оңай байланыс орнатады, оңай бейімделеді, мейірімді, ерекше. Олар белсенділік пен мінез-құлықты өзін-өзі реттеудің жоғары көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Мазасыз жасөспірімдер өзін бақылай алады, сондай-ақ конфликтілі жағдайларда серіктесін тыңдауға бейім.

Конфликтідегі қашу стратегиясын әр түрлі акцентуация типіндегі жасөспірімдер таңдайды. Олар конфликтіге аз түседі, пассивті рөлді ұстанады. Бұл жасөспірімдер өзін-өзі реттеудің ортадан жоғары көрсеткіштермен ерекшеленеді, эмоциясын сыртқа шығармайды, қолдауды іздейді.

Конфликтіге бейімделу циклотимді акцентуация типіндегі жасөспірімдерге тән. Олар бірде белсенді, бірде пассивті жақты ұстанады, осыған орай агрессивті де, альтруисті де болады, басқаларға жаны ашиды және жол береді.

Жасөспірімдердің ынтымақтастық және компромис конфликтідегі мінез-құлық стратегиялары мен жоғарғы өзін-өзі реттеу дәрежесі арасында байланыс бар екендігі анықталды. Конфликтілі жағдайда неғұрлым өзінің іс-әрекетін және мінез-құлығын неғұрлым жоғары бақылайтын ынтымақтастық және компромис типіндегі мінез-құлық стратегиялары болып табылады. Ал қалған қашу, бейімделу және бақталастық мінез-құлық стратегияларында жасөспірімдер өздерін бақылау дәрежесі төмен.

Қорытынды

Бұл зерттеуде мінез акцентуация мен дау-амай жағдайындағы мінез-құлық стратегиясы арасындағы өзара байланыс қарастырылды. Бұл зерттеудің нәтижесі мінез акцентуациясы конфликтідегі мінез-құлық стратегиясына әсері жөнінде қорытынды болып табылады. Дау-дамай жағдайында жасөспірімдер көп жағдайда бақталастық, бейімделу және қашу стратегиясын таңдауға бейім, ал ынтымақтастық және компромис стратегиясын аз таңдайды. Гипертимді, қозғыш, демонстративті және өзін-өзі ұстай алмайтын акцентуация типтеріндегі жасөспірімдер бақталастық стратегиясын таңдайды. Акцентуациясының бұл типтері тұлғаның ерік-жігер бітістерінің дамуының төменгі көрсеткіштерін көрсетеді. Демонстративті акцентуация типіндегі жасөспірімдер бақталастық және қашу стратегиясын таңдайды. Демонстративті жасөспірімдер оңай байланыс орнатады, оңай бейімделеді, өзіндік ерекшеліктері бар, олар іс-әрекет пен мінез-құлықты өзін-өзі реттеудің орташа көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Мазасыз жасөспірімдер өздерін басқара алады, конфликт жағдайында олар компромисті тыңдайды, досшыл және өз-өзіне сыншыл, сондықтан ымыраға келу стратегиясын таңдайды. Конфликтідегі қашу стратегиясын әр түрлі акцентуация типіндегі жасөспірімдер таңдайды.

Олар конфликтіге аз түседі, пассивті рөлді ұстанады. Бұл жасөспірімдер өзін-өзі реттеудің ортадан жоғары көрсеткіштермен ерекшеленеді, эмоциясын сыртқа шығармайды, қолдауды іздейді. Конфликтіге бейімделу циклотимді акцентуация типіндегі жасөспірімдерге тән. Олар бірде белсенді, бірде пассивті жақты ұстанады, осыған орай агрессивті де, альтруисті де болады, басқаларға жаны ашиды және жол береді.

Қорыта айтқанда жасөспірімдердің мінез акцентуациясын түзету және алдын алу үшін эмоционалды өзін-өзі реттеу әдістерін, кедергілерді жеңе білуге, өз күштерін ұтымды пайдалануға үйретуге, оң қасиеттерді сақтай отырып, жасөспірімдердің өзіне және басқаларға төзімділігін дамытуға, жоғарғы моральдық-этикалық ерік-жігерге деген сенімділікті күшейтуге қатысты жұмыстар жүргізуге ұсыныс беруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Голованова И.И. Методика управления конфликтами / Учебное пособие. – Казань: Центр инновационных технологий, 2010. – 69 с.
- 2 Материал Psylab.info – энциклопедии психодиагностики.
- 3 Алдамұратов Ә. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 1996.
- 4 Крысько В.Г. Общая психология в схемах и комментариях / Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2007.
- 5 Шмелев А.Г. Основы психодиагностики. – М.: Наука, 2006. – 281 с.
- 6 Левитов Н.Д. Психология характера. – М.: Наука, 2009. – 209 с.
- 7 Норакидзе В.Г. Методы исследования характера. – Тбилисси, 2009. – 286 с.
- 8 Ковалев А.Г. Психологические особенности человека. Характер / А.Г. Ковалев, В.Н. Мясичев. – СПб.: Питер, 2008. – 412 с.
- 9 Леонгард К. Акцентуированные личности. – Киев, 2001. – 410 с.
- 10 Ауталипова Ұ.И., Шерьязданова Х.Т., Абдраманова Д.Е. Жас ерекшелік психологиясы / Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2010.
- 11 Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57000 слов / Под ред. д-ра филол. наук проф. Н.Ю. Шведовой. – 13-е изд-е, испр. – М.: Рус. яз., 1981. – 816 с.
- 12 Василюк Ф.Е. Фрустрация // Психология состояний: хрестоматия / ред. А.О. Прохоров. – М.; СПб.: Речь, 2004. – С. 432–436.
- 13 Моросанова В.И. Индивидуальная саморегуляция и характер человека / В.И. Моросанова // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 59–69.

REFERENCES

- 1 Golovanova I.I. (2010) Metodika upravlenija konfliktami / Uchebnoe posobie. Kazan': Centr innovacionnyh tehnologij, 69 p. (In Russian).
- 2 Material Psylab.info – jenciklopedii psihodiagnostiki. (In Russian).
- 3 Aldamyratov Ä. Zhalpy psihologija. Almaty: Bilim, 1996. (In Russian).
- 4 Krys'ko V.G. (2007) Obshhaja psihologija v shemah i kommentarijah / Uchebnoe posobie. SPb.: Piter.
- 5 Shmelev A.G. (2006) Osnovy psihodiagnostiki. M.: Nauka, 281 p. (In Russian).
- 6 Levitov N.D. (2009) Psihologija haraktera. M.: Nauka, 209 p. (In Russian).
- 7 Norakidze V.G. (2009) Metody issledovanija haraktera. Tbilissi, 286 p. (In Russian).
- 8 Kovalev A.G. (2008) Psihologicheskie osobennosti cheloveka. Harakter / A.G. Kovalev, V.N. Mjasishhev. SPB.: Piter, 412 p. (In Russian).
- 9 Leongard K. (2001) Akcentuirovannye lichnosti. Kiev, 410 p. (In Russian).
- 10 Autalipova Ұ.И., Sher'jazdanova H.T., Abdramanova D.E. (2010) Zhas erekshelik psihologijasy / Оқу құралы. Almaty: ҚазМемҚызПУ. (In Russian).
- 11 Ozhegov S.I. (1981) Slovar' russkogo jazyka: ok. 57000 slov / Pod red. d-ra filol. nauk prof. N.Ju. Shvedovoj. 13-e izd-e, ispr. M.: Rus. jaz., 816 p. (In Russian).
- 12 Vasiljuk F.E. (2004) Frustracija // Psihologija sostojanij: hrestomatija / red. A.O. Prohorov. M.; SPb.: Rech'. P. 432–436. (In Russian).
- 13 Morosanova V.I. (2007) Individual'naja samoreguljacija i harakter cheloveka / V.I. Morosanova // Voprosy psihologii. No. 3. P. 59–69. (In Russian).

Г.Т. ЫСҚАҚ,*¹

магистр психологии, докторант.

*e-mail: marchin.2@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5623-7598

О.С. САНГИЛБАЕВ,¹

д.псих.н., профессор.

e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВЫБОРА СТРАТЕГИИ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ И АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА

Аннотация

В статье исследуется взаимосвязь акцентуации характера и стратегий поведения подростков в конфликтных ситуациях. В качестве метода акцентуации характера и стратегии поведения использован метод К. Леонгарда «Определение акцентуации характера». С помощью этой методики можно выделить различные типы личности. Существует также методика К. Томаса «Методика оценки способов реагирования в конфликте». При помощи этой методики определяются более часто выбираемые тактики поведения респондента в конфликтной ситуации, особенности выстраивания его взаимоотношений в непростых ситуациях. Авторами теста определено пять стратегий поведения человека в конфликте: соперничество, сотрудничество, компромисс, избегание, приспособление. Авторы использовали анкету Е.М. Моросановой «Стиль саморегуляции поведения». Опросник содержит сорок шесть утверждений, сгруппированных в пять шкал: планирование, программирование, оценивание результатов, гибкость и самостоятельность.

Ключевые слова: подростковый возраст, конфликт, акцентуация характера, стратегия поведения.

G.T. YSKAK,*¹

PhD student.

*e-mail: marchin.2@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5623-7598

O.S. SANGILBAEV,¹

d.ps.s., professor.

e-mail: ospan_seidulla@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2067-3010

¹Turan University, Almaty, Kazakhstan

INTERRELATION BETWEEN THE CHOICE OF ADOLESCENT BEHAVIOR STRATEGY AND THE ACCENTUATION OF PERSONALITY TRAITS

Abstract

The article examines the relationship between the accentuation of the character and strategies of behavior of adolescents in conflict situations. As a method of character accentuation and behavior strategy, the method of K. Leonhard "Definition of character accentuation" was used, with the help of this technique, various types of personality can be distinguished. The methodology of K. Thomas "Methodology for assessing ways of responding to a conflict". With the help of this technique, the more frequently chosen tactics of the respondent's behavior in a conflict situation are determined, the peculiarities of building his relationships in difficult situations. The authors of the test identified five strategies of human behavior in conflict: rivalry, cooperation, compromise, avoidance, adaptation. The authors used the questionnaire of E.M. Morosanova "Style of behavior self-regulation". The questionnaire contains forty-six statements grouped into five scales: planning, programming, evaluation of results, flexibility and independence.

Key words: adolescence, conflict, character accentuation, behavior strategy.